

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Полковники Війська Запорозького

А. О. ГУРБИК (Київ)

Київський полковник Антон Ждановим

В загальному контексті розвитку історичних досліджень важливе місце належить вивченню проблем, пов'язаних із формуванням та діяльністю національної еліти. Особливо сприятливий матеріал для цього дає середина XVII ст., коли швидке становлення козацького стану та творення Української козацької держави покликали до життя нову державну еліту, в переважній своїй більшості рекрутовану з козацької старшини. Проте і сьогодні ще не ведеться планомірне і широке дослідження діяльності українських політиків, дипломатів і полководців середини XVII ст., і вчені змушені констатувати, що одним із "найменш досліджених аспектів продовжує залишатись становлення національної державної еліти та її ментальності" ¹.

Важливим напрямком наукового розв'язання вказаної проблематики може бути висвітлення процесу становлення української еліти, її структуризації (створення відмінних за поглядами на зовнішню і внутрішню політику України угруповань — партій) та різноманітних аспектів політичної активності через вивчення конкретно-історичної діяльності відомих державних діячів України.

Звичайно, зіркою першої величини на політичному небосхилі України першого періоду Визвольної війни (1648—1657 рр.) був гетьман Б. Хмельницький. Тож правомірно, що його особа не була обійдена увагою дослідників. Великому гетьману присвячено чимало наукових праць, у тому числі й узагальнюючих. В останніх тією чи іншою мірою висвітлювалась і діяльність сподвижників Хмельницького. Хоча це робилося швидше не системно, а побіжно. Тому досить разючим є сьогодні розрив між детально дослідженою діяльністю Б. Хмельницького, життя якого вивчене практично по днях ², та станом наукової розробки інших персоналій середини XVII ст., що в свою чергу теж значною мірою актуалізує дослідження проблем, пов'язаних із державною діяльністю політичного оточення Б. Хмельницького.

З-посеред плеяди сподвижників Богдана Хмельницького помітне місце належить відомому державному діячу Антону Микитовичу Ждановичу*. апогей політичної діяльності якого припадає на кінець 40-х — початок 60-х років XVII ст. З перших років Визвольної війни українського народу спостерігається його стрімкий злет до вершин державної влади України. В 1649 р. А. Жданович — сотник реєстрового Чигиринського полку був призначений Київським полковником ³. Протягом 1656 р. джерела засвідчили його перебування на посаді генерального судді (останню він обійняв, ймовірно, десь у кінці 1654 або ж у 1655 р.), а в кінці 1656 р. А. Жданович, вже як наказний гетьман, вирушає в походи на чолі козацьких військ. Будучи сподвижником Б. Хмельницького, Жданович проявив себе не лише як розсудливий політик, а й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі місії Української держави до Туреччини, Польщі та Московії, і

як неабиякий полководець під час буремних подій Визвольної війни середини XVII ст.³ І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони життя і діяльності А. Ждановича, все ж основні штрихи до політичного портрета полковника відтворити можна, оскільки ще не всі наявні дослідницькі можливості були використані істориками.

Одразу ж після призначення А. Ждановича київським полковником Хмельницький намагався, перш за все, використовувати його військовий досвід. Так, уже взимку 1649–1650 рр. гетьман планував послати Ждановича на допомогу кримському ханові. Проте зовнішньополітичні обставини тоді не дозволили здійснити цей намір. Але навесні 1650 р. ситуація змінилася. Та й кримський хан уже прохав Хмельницького надіслати йому "кілька тисяч товариства, по 300 чоловік з полку і по двоє коней на чоловіка, одного сотника старшим, з доброю вогнепальною зброєю, щоб було достатню пороху, і один віз з харчами на десять чоловік"⁴. Тому 24 травня 1650 р. гетьман у своєму листі з Чигирини наказував А. Ждановичу з військом: "Не чекаючи другого нашого універсалу, дня 26 травня з'явитися до Полтави, звідки і вирушати в цю дорогу, тобто на призначену допомогу кримському цареві, який має намір йти на черкас (черкесів. — А. Г.) на визначене місце, без подальшої відмови, не чинячи інакше під нашою військовою ласкою"⁵. Влітку поблизу Полтави вже було зібрано близько 6 тис. козаків під командуванням Д. Лисовця та сина Б. Хмельницького Тимоша⁶. Проте гетьман, який у першій половині липня відвідав Полтаву, вирішив відправити в похід з кримським ханом лише близько 3 тис. козаків, а решту відіслати у полки⁷. А. Жданович не брав участі в поході. А представники київського полку, якщо й були задіяні, то ходили під керівництвом когось із сотників.

Головні ж зусилля київського полковника в даний період були спрямовані на активізацію дипломатичних відносин між гетьманом України Б. Хмельницьким та турецьким султаном, потепління в стосунках між якими спостерігалось влітку 1650 р. Свідченням останнього було те, що Хмельницький з-посеред польських і турецьких посланців, які одночасно очікували на аудієнцію, першими 20 липня прийняв турецького і татарського послів. А. Кисіль з цього приводу з прикрістю сповіщав королю Яну Казимиру, що козаки "послу його королівської милості не виявляли ніяких почестей, належних послам, а взявши турецького посла, поїхали з ним в Суботів, торжествували і стріляли з гармат"⁸. Під час зазначених переговорів Осман-ага (старший покойовий султана) передав гетьману листи султана Магомета IV та інших сановників Порти — Бекташ-аги і Мурат-паші, а також подарував Хмельницькому білого скакуна та інші цінні подарунки. Головним же успіхом переговорів було те, що в обмін на заборону козацьких морських походів султан обіцяв військову допомогу Україні у війні з Річчю Посполитою⁹.

У листі-відповіді султану від 24 липня 1650 р. Хмельницький підтверджував взяті на себе зобов'язання і сповіщав, що вже "казаком заказали, чтобы в панства вашей цесарской милости не втаргнули и всегда того остерегать будем, чтобы ни один неприятел не пришол и зла в панствах не чинил. Тераз в згоде застоять с татарами, один за один вмісте добиватца, дай боже так і на веки в приятстве хотіть"¹⁰. Цим же листом повідомлялося, що відповідний візит української сторони до Стамбула відбудеться невдовзі, а також гетьман прохав забезпечити вільне просування української місії: "...послов наших до вашей цесарской милости з верним поклоном посылаем от всего Войска Запорожского., просим, жеби послове без забави от вашей цесарской милости отпраовани были"¹¹.

На чолі українського посольства, яке в кінці липня 1650 р. відправлялося в Порту, стояв Антон Жданович, який був добре обізнаний із

станом українсько-турецьких відносин, а можливо, і брав участь у переговорах з Осман-агою в Суботові. Серед посланців також згадувалися сотник П. Коланченко та якийсь грек з Білої Церкви. На переговорах козацькі посланці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною і Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків та іншим ворожим щодо Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Туреччина надасть Україні військову допомогу у випадку наступу на останню армії Польщі. Українська сторона також добивалася зміни молдавського правителя В. Лупу Мойсеем Могилою. Загалом дії посольства на чолі з А. Ждановичем, яке перебувало у Стамбулі більше трьох місяців, були успішними і свідчили про значні досягнення української дипломатії. Козацькі посланці, яких приймали з найвищими почестями, 6 листопада в супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Україну, привізши з собою зобов'язання султана подати військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення військових дій з боку Польщі. Гетьману дозволялося залишати при султанському дворі постійного резидента, а кримським, молдавським та валаським військам було наказано бути готовими у будь-який час вирушити на допомогу українському гетьману¹². Навіть київський воєвода А. Кисіль у листі до польського короля сповіщав, що "это посольство" (Ждановича. — А. Г.) было принято более чем благодарно", а султан "послал гетьману в Чигирин через Чауса с этим же киевским полковником несколько турецких коней с упряжью"¹³. Крім прямих досягнень посольства Ждановича, важливими були й побічні чинники, зокрема інформація про дипломатичне життя Криму та підступні дії польських послів у Бахчисараї. Про секретні наміри останніх київському полковнику теж вдалося дізнатися, що викликало здивування і роздратування польської сторони. А. Кисіль писав Яну Казимиру (листопад 1650 р.): "Я не понимаю, каким образом мог это разболтать очаковский бей, который киевскому полковнику (все це. — А. Г.) рассказал"¹⁴.

В цілому результатом активної українсько-турецької дипломатії другої половини 1650 р., як зазначали дослідники, стало оформлення на кінець року Турецького протекторату над Україною, а султан твердо наказував (грудень 1650 р.) хану, щоб той активно допомагав Б. Хмельницькому — "славе владетелей христианского мира, высокому избраннику нации, Мессии, гетьману казаков"¹⁵.

У кінці 1650 р. кримський хан уже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи відмову важким молдавським походом, і обіцяв лише 12 тис. воїнів. Така позиція Криму та загальне похолодання у відносинах із Портою робили необхідним направлення Хмельницьким у грудні 1650 р. до Стамбула нового посольства на чолі з київським полковником А. Ждановичем, головною метою якого було збереження та зміцнення дружніх відносин з Туреччиною. Потепління відносин між Портою та Україною, чому значною мірою сприяли і місії Антона Ждановича до Царгорода, далося взнаки. Вже в березні 1651 р. великий візир Мелек-Ахмет-паша наказував кримському хану прийти з військом в Україну для підтримки Хмельницького¹⁶. Проте хан, хоча й прибув до гетьмана, але все ж не виявляв готовності активно воювати на боці останнього, а фактична зрада татар у битві під Берестечком (червень 1651 р.) була чи не головною причиною поразки козацьких військ.

Навесні 1651 р. склалося загрозливе становище на північних кордонах України. Запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Я. Радзівілла, Хмельницький наказав київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам організувати захист пів-

нічних рубежів України. На початку травня 1651 р., за свідченням козака Г. Задяця, основні сили київського полковника зосереджувалися в Києві, де "остался гарнизоном немалый полк с Антоном"¹⁷. Але вже на середину травня, як оповіщали козаки, "двум полкам — киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и черниговскому, которым командует Гладкий, приказали идти к Чернобылю"¹⁸. Загалом у травні Жданович з полком розташувався поблизу Чорнобиля, загони С. Пободайла — під Лоевом на Дніпрі, війська М. Небаби — на р. Сож¹⁹. Під кінець травня в район Чорнобиля на з'єднання з "киевским полковником Антоном" направився і "полк Гаркуши, который шел го Овруча". Щоправда, на останній напав польсько-литовський загін, який козаків "немало положил, а больше всего под местечком Любанем в трех милях от Чернобыля"²⁰.

Загалом активні дії українських військ на півночі певний час перешкоджали литовській армії вторгнутися в Україну. Значну роль у цьому протистоянні відігравав і Жданович. Це відзначав 9 червня 1651 р. і сам Я. Радзівілл у листі до короля Яна Казимира. "Киевский полковник Антон укрепился с несколькими тысячами в четырех милях от Бабиц и стремится согнать наших людей с нашей единственной переправы через Припять"²¹.

Проте, зібравши на кінець червня на українському кордоні значні сили, Радзівілл розпочинає більш рішучі дії. Литовські війська під командуванням Г. Мирського, зім'явши козацьку сторожу на Дніпрі під Лоевом, разом із загонами Я. Радзівілла зробили спробу захопити Чернігів, але змушені були повернути на північ і зупинитись поблизу Любеча. Одночасно В. К. Гонсевський розпочав наступ на Овруччині. В боях козаки зазнали чималих втрат. Загинули Небаба, Півторакожух, Капуста та інші представники старшини²².

Прикро вражений поразками козацьких військ, Б. Хмельницький сам у десятих числах липня 1651 р. побував у Києві і наказав А. Ждановичу якнайкраще подбати про оборону міста. Проте рішучими діями литовської війська забезпечили свій подальший успіх. Корпус В. К. Гонсевського розбив козацькі підрозділи Натальчиця, Сасименка, Лашівця, Сагайдачного і після розгрому загонів Гаркуші на Ірпені наблизився до Києва²³. Тут у бої вступив полк А. Ждановича. Він зустрівся з військами В. К. Гонсевського за 15 верст від Києва. Ось як про цю битву писав 7 серпня 1651 р. російський посол Г. Богданов: "Киевский полковник Онтон с казаками, не допуская польских людей до Киева, встретил за 15 верст, и польские люди с казаками учинили бой и бились во весь день. И казаки польских людей побили и до Киева их не допустили..., и с ляхами бой у него (Ждановича. — А. Г.) был неединова, и до Киева польских воинских людей не допускал"²⁴. Проте сили для тривалої оборони Києва у Ждановича були недостатні, саме місто для цього теж було мало придатним, бо, як писав той же Богданов: "В Кiefe городе и крепостей никаких нет, и в осаде сидеть от воинских людей негде"²⁵. Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана через бої під Берестечком теж не доводилося. Тому, реально оцінивши ситуацію, київський полковник прислухався до увішувань митрополита Сильвестра та печорського архімандрита Йосипа Тризни без бою здати місто, щоб зберегти його від руйнувань²⁶, а згодом, зібравши сили, вигнати литовські війська з Києва.

З важким тягарем на серці залишало козацьке військо давню руську столицю. Вниз по Дніпру з міста відпливали всі, хто не бажав залишатися на милість завойовникам. А митрополит та архіандрит надсилали загарбникам, які 25 липня 1651 р. вступили в Київ, листа з проханням помилувати місто та людей²⁷.

Богдан Хмельницький, дізнавшись про відступ А. Ждановича та задуку Києва, дуже сильно розгнівався на київського полковника "потому, что он то учинил недобро: самой стольной город и церкви божий, и святые мощи, откудова православная христианская вера зачалася и возсияла яко солнце, выдал в лядские и еретические руки на поруганье"²⁸. І навіть пригрозив Ждановичу, що полковник буде "каран войсковым каранем" за те, що "он Киев покинул без его гетманского росказания"²⁹. Митрополиту Хмельницький теж послав гнівного листа.

А. Жданович, розуміючи стан гетьмана і незважаючи на його погрози, продовжував підготовку до звільнення Києва від литовських військ, які після періоду спокійного перебування в місті перейшли до грабунків, насильств, плондрювання церков та монастирів. Практично з усіх церков було знято дзвони і Дніпром на човнах відправлено до Литви, спалено п'ять дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василя, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення), одну кам'яну (Пресвятої Богородиці), а також сотні будинків.

Хмельницький також розумів становище Ждановича і надіслав йому козаків білоцерківського і уманського полків³¹.

За планом Ждановича, Мозирі з корсунськими козаками наказувалося нечутко підпливти до литовських байдаків, що стояли на Дніпрі, і спалити їх. Водночас Гаркуша та Жданович повинні були атакувати Київ з двох боків. Велися також переговори з міщанами, щоб ті під часу штурму запалили будинки і створили в місті паніку. До участі в битві були залучені і татари.

Проте неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських полководців та пасивність татар провалили всю військову операцію, яка проводилася на початку серпня 1651 р. Мозира із загоном замість того, щоб таємно плисти по Дніпру, вирішив іти правим берегом позаду корпусу Гаркуші, який намагався атакувати місто з південного заходу. Пересування військ помітили литовці і, незважаючи на великий пожар та переполюх, піднятий у Києві городянами, атакували козаків ще на околицях міста. Радзівілл послав проти Гаркуші великий загін на чолі з Нольдом. Бій розгорнувся за Золотими Воротами, на березі Либеді. Спочатку козаки тіснили литовський корпус, але нерішучість татар, які так і не перейшли Либідь, залишаючись на протилежному березі, не дала можливості закріпити успіх і підійти до міських стін. Одночасно литовська флотилія напала на шеститисячний загін А. Ждановича, який плів проти течії, щоб висадитись і штурмувати місто. Натиск був настільки сильним і несподіваним (на той час Мозира, за планом, уже мав спалити литовські байдаки), що змусив Ждановича із загоном відступити³². Проте литовці вже не могли спокійно почуватися в місті, що значною мірою було спалене. А активні дії військ А. Ждановича та інших козацьких загонів проти загарбників не давали можливості останнім просуватися вглиб козацької України, де Б. Хмельницький продовжував збирати нове військо для боротьби. Згодом литовські війська відступили від Києва і 3 вересня 1651 р. з'єдналися поблизу Германівки з польською армією, яка підійшла з-під Василькова³³.

Протягом 1652–1653 рр. становище Української держави, незважаючи на блискучу військову перемогу під Батогом, дедалі погіршувалося. Напруження внутрішніх сил досягало максимуму, погіршилися відносини з Кримом і Портою, а прорахунки в оцінці геополітичної ситуації призвели до створення антиукраїнської коаліції (середина 1653 р.). Все це у поєднанні з безпосередньою військовою загрозою від великої польської армії, яка під командуванням короля Яна Казимира рушила на Україну, робило ситуацію критичною. Тому єдиним виходом було створення тісного союзу з однією із двох великих сусідніх держав — Росією чи Туреччиною.

Для гетьманського уряду за тих умов протекторат Росії все ж був більш бажаним, аніж підданство Порті.

Основним засобом досягнення Україною зазначеної мети в даний період стає дипломатія. Відправлене у квітні 1653 р. до Москви українське посольство порушило питання про прийняття України під протекторат Росії. Проте відповідь російського уряду була негативною³⁴.

На початку червня 1653 р. український уряд знову звернувся до представників Росії з тим же проханням³⁵. Як слушно зазначили В. А. Смолій і В. С. Степанков, "уперше в ході Визвольної війни Хмельницький без дипломатичних недомовок і натяків заявив представникам російського уряду: якщо в даній політичній ситуації Українська держава не матиме протекції Росії, гетьман вимушений буде визнати протекторат Туреччини"³⁶.

Така позиція гетьмана і старшини не була дипломатичним кроком, оскільки в той час Туреччина дійсно вела реальні переговори з ними і обіцяла якнайширшу автономію Україні у складі Османської імперії³⁷, що в умовах пасивності Росії спонукало значну кількість козацької старшини обстоювати протурецьку позицію. Це проявилось на одній із старшинських рад, про яку генеральний писар І. Виговський так розповідав послам Росії А. Матвееву та І. Фоміну на початку червня 1653 р.: "...была рада у гетмана со всеми полковники, чтобы поддатца к турскому султану, и все полковники приговорили на то, что поддатца (підкреслено нами. —А. Г.), oprичь киевского полковника Онтон Ждановича"³⁸. Хоча згодом, як повідомляв І. Виговський, Хмельницький, нібито під його впливом, відклав остаточне вирішення даного питання, а знову спробував домогтися дипломатичним шляхом від Польщі збереження умов зборівських статей і "киевского полковника Онтон Ждановича послал до короля и панов рады"³⁹. Більш близькою й реальною метою місії Ждановича було призупинити наступ польської армії і виграти час.

Зазначені відомості І. Виговського про старшинську раду, достовірність яких дехто з дослідників ставить під сумнів, все ж, думається, у своїй більшості мають під собою реальний ґрунт. Твердження ж про те, що вказана рада вирішила відмовити султану і висловилася за протекторат Росії, видаються маловірогідними, хоч аргументом взято висловлювання козака Івашка Баскраєва⁴⁰. Справа тут не лише в кількості свідчень: одне твердження Баскраєва не може слугувати доказом неправдивості свідчень І. Виговського. Більш вагомим аргументом може бути аналіз загальної ситуації, яка саме під час переговорів з Росією була такою, що навряд чи можна говорити про перевагу проросійських настроїв серед більшості старшини, у всякому разі до двадцятих чисел червня 1653 р. Адже на пряму пропозицію України Росія відмовила у встановленні свого протекторату (про це було відомо старшині). В умовах же реального наступу великої польської армії негайно потрібен був міцний союзник, якого в той час більшість старшини бачила саме в особі султана та хана.

Політична далекоглядність Хмельницького в той критичний момент виявилась у тому, що він вирішив не форсувати події підписанням необхідного, але все ж не бажаного підданства Порті, а взяв курс на те, щоб виграти час через переговори з Польщею. Ідею про останні вповні могли висловити на тій же раді політичні однодумці І. Виговський та А. Жданович, чия особлива позиція на раді полягала не в тому, що вони не бажали турецького протекторату, а в тому, що запропонували кардинально нове рішення: добиватися поставленої мети дипломатичним шляхом. Тим паче, що Ждановичу Хмельницький і доручив виконання цього нелегкого плану. Посольство А. Ждановича, яке було відправлене до короля близько 13 червня 1653 р., мало запропонувати польській стороні, "чтобы оне были в згоде против договору под Збором (Зборо-

вом. — А. Г.). А будет згоды такой не будет, и оне Украину всю покинут и пойдут в города к великому государю"⁴¹.

Враховуючи значний дипломатичний досвід А. Ждановича, Хмельницький, крім письмового послання королю, дав київському полковнику таємне доручення вести переговори нібито від імені більшості козаків, незадоволених в одних випадках протурецькою, а інших — проросійською політикою гетьмана. Проте дипломатична місія Ждановича цього разу не дала бажаних результатів. Посольство, яке під керівництвом київського полковника 26 червня з'явилося до обозу польського війська під Глиняни, не було прийняте королем Яном Казимиром. Зустрівся ж з козацькими посланцями вороже настроєний гетьман С. Потоцький, якому було зачитано лист Б. Хмельницького. В останньому писалось: "Просим покорно, чтобы на будущее время его величество король благоволил сохранить Зборовский договор, данный Запорожскому Войску, чтобы наши русские церкви и монастыри, согласно с правами их, оставались неприкосновенными с своими именами, а уния была бы уничтожена, как в Польском Королевстве, так и Великом княжестве Литовском. Если же король и Речь Посполитая не будут к нам милостивы, то мы, не желая более кровопролития, иными способами будем промышлять о своей безопасности"⁴². Неприхована ультимативність листа, як і сподівалась делегація, викликала негативне враження. І тоді Жданович перейшов до реалізації таємної частини місії. Полковник сповістив Потоцькому, що козаки в більшості своїй незадоволені Хмельницьким через його політику зближення з Портою і бажали б залишатися під владою польської корони, але при умові дотримання Зборівських статей та ліквідації унії: "Наше сумління здригається й обурюється, оскільки Хмельницький пообіцяв туркам не лише побрататися з ними в дивані турецькому, але й побусурманитися, для чого вже прислано від Порти царедворця, щоб вислухати присягу Хмельницького"⁴³.

Проте польська сторона, маючи надію на успіх своїх подальших військових операцій, і слухати не хотіла про ліквідацію унії та відновлення Зборівських статей ні під яким приводом. А гетьман С. Потоцький, "скикавши рицарське коло й вислухавши подану супліку, вчинив послові (Ждановичу. — А. Г.) таку відповідь: що не для Хмельницького, а для Запорозького Війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо приїде до рук королю самого Хмельницького, а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай Військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносніші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі королівському війську й виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого"⁴⁴. На що А. Жданович відповів, "Мене прислано до королівської величності не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності"⁴⁵. Проте, незважаючи на доводи, що військо може розгніватися з приводу ув'язнення посольства, Ждановича та інших козацьких посланців затримали, і лише кілька чоловік було відпущено з різким листом-відповіддю до Хмельницького. Ось як про це сповіщав російський посол А. Уривков: "...й король де полковника Онтон велел засадить, а казаков четырех человек отпустил к гетману. И те де казаки пришли при нем в Чигирин. А засадили де того полковника у короля для того, что король хочет с черкасцы битца, а миру с ними не хочет"⁴⁶. Інший посол Росії І. Фомін на початку серпня 1653 р. так описував приїзд відпущених козаків: "...тому же де ныне две недели пришли из города Львова два чело- века казаков — Роман Летеженка да Савка Скобиенка, которые посыла-

ны были от гетмана с посланником киевским полковником с Антоном Ждановичем, а сказали, что король их отпустил из Львова к гетману с вестью, что гетманский посланник Антон отдан за крепкую варту"⁴⁷. Таким чином, як слушно вважають сучасні дослідники **, Польща остаточно відкинула можливість політико-дипломатичного порозуміння з державою Богдана Хмельницького, взявши курс на виключно військове розв'язання "української проблеми".

Дізнавшись у середині липня 1653 р. гіро невдачу українського посольства, Б. Хмельницький зразу почав вживати заходи до визволення Ждановича та його товаришів. Уже в кінці липня гетьман посилав до С. Потоцького священика з листом, в якому прохає відпустити київського полковника⁴⁹. В кінці 1653 — на початку 1654 рр. Хмельницький намагався визволити посольство через посередництво кримсько-турецької сторони, яка на одній із зустрічей з поляками звернула увагу на вказане питання. Ось як про це писав посол В. Бугурлін: "...просил де Сефарказы-ага у ляхов на том съезде киевского полковника Онтон, который послан наперед сего от гетмана к королю в послех, и его задержали"⁵⁰. А. Ждановича з посольством утримували в різних місцях, а після повернення короля Яна Казимира з походу перевели до Варшави. Весною 1654 р. на одному із сеймів Я. Радзівілл зумів переконати короля передати йому українських послів, щоб через посередництво київського полковника вплинути на Б. Хмельницького і схилити його до розриву з Москвою. Це підтверджує запис у щоденнику свояка Я. Радзівілла Альбрехта Радзівілла від 2 квітня 1654 р.: "Воевода віденський (Януш) випросив собі козака-бранця Антона на ім'я, щоб через нього досягнути дещо — розірвати союз з Москвою"⁵¹. Маючи перед польською стороною досить серйозну офіційну версію переговорів, литовський гетьман спокійно розпочав налагоджувати через Ждановича, який уже перебував у Борисові, контакти з Б. Хмельницьким. Крім зазначеної мети, Я. Радзівілл, перш за все, прагнув звільнити полонену козацьким військом литовському шляхту через обмін на українських послів, а також, за слушним висловом М. С. Грушевського, "місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозуміння гетьмана з Радзівіллом і литовсько-польською фрондою"⁵².

Кур'єром між Я. Радзівіллом і Б. Хмельницьким обрали члена ув'язненого українського посольства київського полкового писаря Івана Якимовича. Останнього Радзівілл направляв з посланнями у Чигирин щонайменше тричі (4 травня, 23 червня та 24 серпня). Суть цих листів зводилася до того, щоб відвернути Б. Хмельницького від Москви. Я. Радзівілл умовляв гетьмана не готувати військо до війни, "щоб уже більше не проливалась християнська кров, котрої вже повно напилась земля наша", і прохав: "...вернись давнішої служби Речі Посполитій — матери своїй, від котрої і життя своє взяв"⁵³. Литовська сторона також прохала надіслати повноважне посольство для ведення переговорів з цих проблем та визначення умов обміну полоненими.

Проте фальшивість намірів Я. Радзівілла була для Б. Хмельницького очевидною, бо навіть було потрібне нове посольство, якщо старе (на чолі з А. Ждановичем) ще перебувало у таборі Я. Радзівілла і могло бути використане для переговорів. Про це український гетьман і сповістив литовській стороні, вказуючи на компетентність та досвід у цих проблемах самого А. Ждановича. Я. Радзівілл не зміг⁴ дати ясної відповіді і відзначив лише те, що київський полковник з послами в його таборі мають набагато кращі умови, ніж у поляків: "Це правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном, не можна цього зробити (вести переговори. — А Г.), але б поки він приїхав (з Борисова. — А Г.), пройшло б багато часу, доки могло б щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб, увільнивши з одного ув'язнення, мав би його давати до другого, знаючи

цю непристойну справу, яка його спіткала проти всіх прав і звичаїв усіх народів, оборонь боже, аби його щось таке спіткало. На те я його у короля й. м. випросив, аби, як невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, цілого додому відіслати і через нього з вашою милістю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться не в ув'язненні, а на волі, в добрім пробутку, і я готовий його звільнити негайно"⁵⁴. Неправдивість зазначених обіцянок теж була очевидною, тому Б. Хмельницький залишив без відповіді два листи Я. Радзівілла.

В подальшому справи з обміном просувалися досить повільно, а фактичне визволення українського посольства відбулося аж восени 1654 р. Як писав до російського царя Хмельницький з табору під Крилівцями 28 вересня 1654 р., "по розгроме Радивилове отпущен до нас от Радивши Антон Жданович, полковник киевский, который немало там был задержан. Тогда до нас 23 сентября вместе ис посланцем Радивиловым з Григорьем Куниским, подчасшим стародубским пришел"⁵⁵.

¹ Степанков В. С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648–1657) Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ — Черкаси, 1993 — С. 28.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — 260 с.

³ Точні дати народження і смерті А. Ждановича в джерелах виявити не вдалося

⁴ За Реєстром 1649 р., до складу Київського полку входило 17 сотень та 1792 козаки

⁵ Гурбик А. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // 36 наук праць. Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 109–120

⁶ Документи Богдана Хмельницького (далі — ДБХ). — К., 1961. — № 100. — С. 169–170.

⁷ ДБХ. — № 100. — С. 169–170

⁸ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ ім. В. І. Вернадського). — Інститут рукописів ЦНБ ім. Вернадського (далі — ІР), ф. 11, оп. 13698, арк. 3.

⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — Т. 2. — № 63. — С. 375

¹⁰ ВУР. — Т. 2. — № 70. — С. 388.

¹¹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського. — ІР, ф. 1, оп. 13698, арк. 8, 9; ВУР — Т. 2. — № 70. — С. 388; № 181. — С. 436–437; Grabowski F Ojczyste spominki — Krakow, 1845. — Т. 2. — № 5. — С. 107.

¹² ДБХ. — № 107. — С. 177.

¹³ Там же. — С. 178.

¹⁴ ЦНБ ім. В. І. Вернадського — ІР, ф. 11, оп. 13698, арк. 10; ВУР — Т. 2. — № 70. — С. 383.

¹⁵ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі — Документы). — К, 1965. — № 37. — С. 358–359

¹⁶ Документы. — № 37. — С. 358.

¹⁷ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940 — С. 139; Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — № 155. — С. 200; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 288; Глобупкін В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654. — К., 1962. — С. 254

¹⁸ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. — Кн. 4 — Т. 9. — СПб., 1904. — С. 362, 380, 385; Документы — № 42. — С. 380; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка... — С. 122.

¹⁹ Документы. — № 56. — С. 406

²⁰ Документы. — № 65. — С. 423.

²¹ Архів Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 19, арк. 52, 54; ВУР. — Т. 3. — № 9. — С. 58.

²² Документы. — № 167; Архів головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД). —

Архів Радзівілів, IV від., тека 16, к. 188, арк. 276.

²³ Документы. — № 180.

²⁴ Архів Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 19, арк. 28; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. — ІР, ф. 11, оп. 13699, арк. 11, 12; Там же, ф. 5, спр.

²⁵ Оссолінських, № 225/11, арк. 414; Kotlubaj E. Ćycie Janusza Radziwiłła. — Wino, Witebsk, 1859 — С. 168–169, 170, 344

²⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 33, арк. 88–89, 126; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. — ІР, ф. 11, оп. 13699, арк. 12–13.

²⁷ ВУР — Т. 3 — С. 115

- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. — С. 114.
- ²⁷ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61.
- ²⁸ ВУР. — Т. 3. — С. 114.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же. — С. 114—115.
- ³¹ Там же. — С. 114, 130; Історія Києва. — К., 1986. — Т. 1. — С. 336; Grabowski A. Starożytność historyczne Polskie. — Kraków, 1840. — Т. 1. — С. 339; Latopisies albo kroniczka Joachima Jędrlicza — Warszawa, 1853. — Т. 1. — С. 125.
- ³² ІЦЦА України в Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 33, арк. 135—136; ВУР. — Т. 3. — С. 141; Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 454; Grabowski A. Starożytność ... — Т. 1. — С. 340—341; К о л л у б а j Е. Op. cit. — С. 172.
- ³³ ІЦЦА України в Києві, ф. 1230, оп. 1, спр. 36, арк. 9—10; К о r z о n Т. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. — Kraków, 1912. — Т. 2. — С. 345.
- ³⁴ ВУР. — Т. 3. — С. 263—264, 267.
- ³⁵ Там же. — С. 321.
- ³⁶ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 404.
- ³⁷ ВУР. — Т. 3. — С. 290, 303.
- ³⁸ Там же. — С. 307.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же. — С. 324.
- ⁴¹ Там же. — С. 307.
- ⁴² Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. III. — С. 3, 54—56.
- ⁴³ Самійло Величко. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 115. «Там же. — С. 115—116. ⁴⁴ Там же. — С. 116. ⁴⁵ ВУР. — Т. 3. — С. 349.
- ⁴⁷ ВУР. — Т. 3. — С. 352; Т о м а ш і в с ь к и й С. До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція Шегро Відові з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Баталія. — К., 1927. — С. 537.
- ⁴⁸ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 410.
- ⁴⁹ Томашівський С. До історії перелому... — С. 545.
- ⁵⁰ ВУР. — Т. 3. — С. 453.
- ⁵¹ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 885.
- ⁵² Там же. — С. 886.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 679; Т. XIV. — С. 42—43; ЦНБ ім. В. І. Вернадського, УР, АІ 11. °п. 15564—15570, арк. 14.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ ДБХ. — N» 280. — С. 384.

(Далі буде)